

Iwona SAGAN

Uniwersytet Gdański

Wydział Oceanografii i Geografii

e-mail: iwona.sagan@ug.edu.pl

ORCID: 0000-0001-6363-3831

KRYZYS PRZESTRZENI CZY JEJ RENESANS W BADANIACH GEOGRAFII SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ?

Crisis or renaissance of space in socio-economic geography studies?

Zarys treści: Kanwą do rozważań nad rolą i znaczeniem koncepcji przestrzeni we współczesnych badaniach geografii społeczno-ekonomicznej była opublikowana w 2003 roku książka Andrzeja Lisowskiego, poświęcona koncepcjom przestrzeni w geografii człowieka. Dynamika przemian społecznych minionych dwudziestu lat sprawiła, że wiele z ówczesnych podejść, będących nowatorskimi i kontestującymi stary, modernistyczny paradygmat nauki należy dziś do klasycznych sposobów interpretacji przestrzeni w geografii. Ewolucja sposobów interpretacji i rozumienia przestrzeni została m.in. zilustrowana na przykładzie koncepcji miejsca. Rozwój i popularyzacja tej koncepcji posłużyły również za przykład wkładu geografii społeczno-ekonomicznej w poznawczy i metodologiczny rozwój innych dyscyplin społecznych. Kierunki przemian przestrzeni fizycznej, społecznej i ekonomicznej zostały prześledzone w skali lokalnej na przykładzie zmian form i funkcji przestrzeni publicznej oraz w makroskali na przykładzie znaczenia konkretnej, rzeczywistej przestrzeni w globalnej sieci przepływów. Rozważania poruszają również tak historycznie, jak i aktualnie obecny w naukach społecznych problem deformacji obrazu rzeczywistej przestrzeni w celu uzyskania społecznie pożądanej jej percepcji i waloryzacji.

Abstract: Andrzej Lisowski's book on the concept of space in human geography published in 2003 was the canvas for reflection on the role and meaning of the concept of space in contemporary socio-economic geographical research. The dynamics of social change in the past twenty years have meant that many of the approaches of that time, being innovative and contesting the old, modernist paradigm of science, today belong to the classic ways of interpreting space in geography. The evolution of space interpretations and understandings has been illustrated on the example of the concept of place. The development and popularization of this concept may be also used as an example of the contribution of socio-economic geography to the cognitive and methodological development of other social disciplines. Ongoing changes in physical, social and economic space have been traced based on changes of public space forms and functions changes and in a macro scale, on the example of a meaning of particular, real territory in the space of global flows. The problem of the deformation of real space image in order to obtain its socially desirable perception and valorisation is also discussed. The problem has been historically and is currently present in social sciences.

Słowa kluczowe: koncepcja przestrzeni, metodologia, geografia społeczno-ekonomiczna, region, miejsce, przestrzeń publiczna

Key words: concept of space, methodology, human geography, region, place, public space

---

Wpłynęło: 10.10.2019

Zaakceptowano: 17.03.2020

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Sagan I., 2020, Kryzys przestrzeni czy jej renesans w badaniach geografii społeczno-ekonomicznej?, *Prace i Studia Geograficzne*, 65.2, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 71–79.

Przestrzeń jest terminem, który można odnosić do różnych zjawisk w nauce, komunikacji i doświadczeniu życia codziennego. Z tego względu jego definicyjne ujęcie jest praktycznie niemożliwe, a jeśli już podejmujemy taki trud, to wymaga on ogromnej pracy systematyzującej i interpretacyjnej.

Takiego zadania podjął się Andrzej Lisowski (2003) już niemal dwie dekady temu, publikując najobszerniejsze do dzisiaj w polskiej geograficznej literaturze naukowej opracowanie, systematyzujące koncepcje przestrzeni. Geograficzna perspektywa jest niewątpliwie predestynowana do dyskusji nad rozumieniem pojęcia przestrzeni, bowiem sama dyscyplina zrodziła się z potrzeby poznania i opisanie przestrzeni. Przestrzeń była u podstaw powstania dyscypliny i nadal stanowi konstytutywny element badań geograficznych.

A. Lisowski dokonuje przeglądu koncepcji przestrzeni funkcjonujących i wykorzystywanych w nauce. Na tym tle formułuje typologię przestrzeni w ujęciu geografii społeczno-ekonomicznej. Szeroki kontekst interpretacyjny pozwala uchwycić specyfikę podejść właściwych badaniom społeczno-ekonomicznej geografii. Zaproponowana analiza rysuje złożony, wieloaspektowy wymiar tych pojęć, dowodząc szczególnej otwartości dyscypliny i ukazując jej syntetyzujący charakter. Minione dwie dekady udowodniły, że dzięki tym cechom geografia społeczno-ekonomiczna w pełni odnalazła się w dziedzinie nauk społecznych, systematycznie poszerzając swoje pole badawcze. Rozważania A. Lisowskiego nad różnym podejściem do definiowania przestrzeni – przez geografiami fizyczną i społeczno-ekonomiczną – dostarczają cennych podstaw teoretycznych pozwalających zrozumieć kierunki ewolucji badań geograficznych. Instytucjonalny podział dyscypliny, który obecnie dokonał się w Polsce, wynika między innymi z różnego konceptualnie traktowania przestrzeni i jej cech środowiskowych, a co za tym idzie – z wykorzystywania różnej metodologii badawczej. Jak dowodzi A. Lisowski (2003, s. 20), o ile geografia fizyczna określa swój przedmiot badań poprzez cechy i własności materialnych składników powłoki ziemskiej, o tyle geografia społeczno-ekonomiczna definiuje przedmiot badań poprzez relacje. Relacyjność stanowi istotę badań, ale też czynnik zmuszający do ciągłej ewolucji pola badawczego dyscypliny.

Podjęte przez A. Lisowskiego studia nad ewolucją koncepcji przestrzeni, mając wartość dokumentującą kierunek przemian dyscypliny, stają się jednocześnie inspiracją do kontynuacji analiz zmieniających się podejść, a tym samym do ponownego zadania pytania o to, czym jest przestrzeń i jak ją rozumieć i definiować. Dynamika przemian społecznych minionych dwudziestu lat sprawiła, że wiele z ówczesnych podejść, będących nowatorskimi i kontestującymi stary, modernistyczny paradygmat nauki, należy dzisiaj do klasycznych sposobów interpretacji przestrzeni w geografii.

Typologia koncepcji przestrzeni zaproponowana przez A. Lisowskiego bazuje na pojęciu przestrzeni realnej, wyróżniając w jej łonie przestrzeń fizyczną i niefizyczną. Ta druga wiąże pole badawcze geografii społeczno-ekonomicznej ze społecznym wymiarem rzeczywistości. Autor wyróżnia w obrębie przestrzeni niefizycznej przestrzeń ekologiczną, kulturową i społeczną. Interesujące jest dokładniejsze przyjrzenie się interpretacji tak zdefiniowanych przestrzeni, wyznaczają one bowiem kierunki rozwoju współczesnych badań geografii społeczno-ekonomicznej.

REGION I MIEJSCE – KONCEPCJE SPOŁECZNIE POŻĄDANE

Zmieniające się perspektywy definiowania przestrzeni wynikały i jednocześnie determinowały sposób ujmowania i analizy badanej rzeczywistości. Dynamika przemian społeczno-gospodarczych

powodowała, że cechy uchodzące za kluczowe w danym okresie schodziły na plan drugi, ustępując miejsca innym, znacznie wyraźniej obecnym w kolejnym etapie rozwoju (Sagan 2004). Proces ten najlepiej czytelny jest na przykładzie geograficznych badań regionalnych, mających kluczowe znaczenia w tematyce badawczej dyscypliny. Różne definiowanie przestrzeni skutkowało formułowaniem kolejnych analitycznych koncepcji regionu, które z kolei wymagały ewolucji podejść metodologicznych. Najbardziej skrótowo ewolucję tę można opisać jako przejście od metodologii pre-modernistycznych, którym właściwe było podejście chorologiczne, poprzez epokę nowoczesności z dominującą metodologią neopozytywistyczną, do refleksji po-modernistycznej, wprowadzającej wielość wzorców interpretacji nawiązujących do tzw. społecznego (*social turn*), a następnie kulturowego zwrotu (*cultural turn*) w naukach społecznych. Wymiary społeczny i kulturowy, które jeszcze na początku XXI wieku były przedmiotem dyskusji metodologicznych, dzisiaj nie tylko stanowią kluczowe elementy analiz społeczno-ekonomicznych, ale weszły do kanonu praktyk planistyczno-przestrzennych. Koncepcja miejsca, o której pisze A. Lisowski jako o specyficznie definiowanej przestrzeni kulturowej, stała się narzędziem efektywnego zarządzania lokalnością wykorzystywanym przez planistów.

Kariera (jeśli można użyć takiego określenia) koncepcji miejsca jest dobrym przykładem migracji pojęć między dyscyplinami, a także między nauką a praktyką życia społeczno-gospodarczego i wynikającej z nich zmiany lub poszerzenia oryginalnego znaczenia. Generyczne rozumienie miejsca to określenie geograficznej lokalizacji czy też obszaru porównywalne do rodzajowego rozumienia terminu region. Podejścia humanistyczne w geografii społeczno-ekonomicznej nadały temu pojęciu nowe, poszerzone znaczenie koncepcyjne. To nowe rozumienie miejsca odwołuje się do kulturowych i subiektywnych znaczeń. Y.-F. Tuan (1977) i E.C. Relph (1976) osadzają proces powstawania miejsca i jego specyfikę w fenomenologicznym doświadczeniu jednostki, na które składają się percepcja miejsca, tożsamość i identyfikacja terytorialna, jak również subiektywna i symboliczna pamięć miejsca. Te głęboko humanistyczne interpretacje zrodzone na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej szybko zyskały popularność w naukach ekonomicznych i innych dyscyplinach społecznych, takich jak socjologia, psychologia czy pedagogika. W ekonomii koncepcję miejsca wykorzystano do wyjaśniania procesów ekonomicznych, które – jak zaczęto dowodzić – powinny być społecznie i kulturowo zakorzenione w danej lokalności, aby móc osiągnąć poziom globalnej konkurencyjności. Subiektywne wartości i znaczenia zaczęły być przekładane na wymiar ekonomiczny. Stąd był już tylko krok do wdrożenia koncepcji miejsca do polityk regionalnych i lokalnych, do strategii rozwoju zakładających konieczność transformacji, często nowo utworzonych jednostek terytorialno-administracyjnych, w pełne społecznych znaczeń i wartości miejsca. Ten skrótowy obraz ewolucji koncepcji miejsca dowodzi, że ukształtowane lub wzbogacone o nowe wymiary na gruncie geografii koncepcje analityczne niejednokrotnie były adaptowane do potrzeb innych dyscyplin. Poddaje to zatem w wątpliwość jednoznaczne stwierdzenia A. Lisowskiego (2003), zresztą inspirowane wypowiedziami takich autorytetów, jak m.in. D. Harvey, iż geografia jest dyscypliną pozbawioną własnego aparatu teoretyczno-analitycznego. Zdaniem autorki to syntetyczny charakter dyscypliny przekładający się na horyzontalność ujęć sprawia, że szerokie idee formułowane na gruncie geografii w sposób naturalny stają się częścią domeny badawczej nauk analitycznych, przybierając na ich gruncie znacznie węższy, ale tym samym bardziej dookreślony i operacyjny charakter.

Przestrzeń społeczna, której A. Lisowski poświęca w swej książce najwięcej uwagi, jest bez wątpienia koncepcją niezwykle złożoną i dynamicznie zmieniającą swój zakres definicyjny. Tempo współczesnych przemian społecznych skłania do szczególnej refleksji nad rozumieniem jej charakteru.

PRZESTRZEŃ PUBLICZNA JAKO SYNEKDOCHA PRZESTRZENI SPOŁECZNEJ

Koncepcja przestrzeni społecznej próbuje uchwycić charakter i intensywność relacji międzyludzkich, które realizują się w realnej przestrzeni. Problem wzajemnego przenikania się społecznego kształtowania struktur przestrzennych i przestrzennego kształtowania struktur społecznych towarzyszy dyskusji nad naturą przestrzeni społecznej. Założenie, że przestrzeń nie jest pasywna w kształtowaniu struktur społecznych, jest przykładem kolejnej koncepcji kształtowanej i silnie rozwijanej na gruncie badań geografii społeczno-ekonomicznej. Dowodzą tego liczne studia poświęcone konfliktom nieodłącznie związanym ze społeczną produkcją i konsumpcją przestrzeni. Należy w tym miejscu podkreślić, że nie chodzi tu jedynie o konflikty między różnymi grupami społecznymi, lecz o konflikty pomiędzy różnymi formami i koncepcjami zagospodarowania i użytkowania przestrzeni. Odwołując się do terminologii H. Lefebvre'a (2009), przestrzeń reprezentacji, będąca produktem codziennej aktywności i doświadczenia jej mieszkańców, często zderza się z oficjalną, publiczną reprezentacją przestrzeni zaplanowanej i urzędzonej zgodnie z wizją hegmona. Zderzenie to może doprowadzić do powstania nowego typu przestrzeni społecznej, w której formalne zasady urzędzenia i wykorzystania zostają przełamane i przekształcone na rzecz nowych, często nieformalnych, a społecznie pożądanых form jej użytkowania.

Złożony proces kształtowania się przestrzeni społecznych, jako produktu nieustannie zmieniających się struktur i relacji społecznych, jest najbardziej czytelny na przykładzie przemian przestrzeni publicznych. Fizyczna forma przestrzeni publicznych jest odzwierciedleniem stosunków społecznych panujących w danym miejscu i czasie. Budowa lub przebudowa przestrzeni publicznych służy demonstrowaniu charakteru władzy i jej relacji ze społeczeństwem. Sposób jej urzędzenia może z jednej strony wynikać z porządku społecznego, a z drugiej strony – wytwarzać i reprodukować ten porządek.

Przestrzeń publiczna jest też depozytariuszem wartości kulturowych danej społeczności. Sposób zaprojektowania i urzędzenia przestrzeni publicznej jest symbolicznym odzwierciedleniem idei, pamięci, wyobrażeń, oczekiwań społecznych w odniesieniu do jej charakteru w konkretnym czasie i miejscu. Podstawowe wartości symboliczne reprezentowane przez i w przestrzeni publicznej często są przyczyną konfliktów i publicznych negocjacji, które z kolei wpływają na to, jaki ostatecznie fizyczny charakter ta przestrzeń przyjmie.

Dobłą ilustracją tego dialektycznego procesu kształtowania przestrzeni publicznych są historie obecności w nich *graffiti* – w wymiarze estetycznym, czy też deskorolkarzy – w wymiarze użytkowym. Obydwie formy najpierw niechciane i niedozwolone, w wyniku społecznej kontestacji i negocjacji zaczęły być w sposób zamierzony wykorzystywane do kształtowania przestrzeni publicznych, by osiągnąć efekt zarówno ich społecznej otwartości, jak i otwartości władzy na potrzeby społeczne. *Graffiti* twórców tej miary, co Banksy, zaczęło być zamawiane przez miasta jako element podnoszący atrakcyjność ich przestrzeni. W licznych przestrzeniach publicznych zaczęto projektować miejsca specjalnie urządzone na potrzeby deskorolkarzy, których wyczyny budują klimat teatru ulicznego (Sagan 2017, s. 134).

Współczesne przemiany przestrzeni publicznej niewątpliwie zachodzą pod wpływem procesu neoliberalizacji stosunków społecznych i konsumpcjonizmu jako dominującego stylu życia. A. Lisowski (2003, s. 170) zauważa, że w sytuacji, gdy główną siłą organizującą społeczeństwo staje się konsumpcja, istnieją nikłe szanse na endogeniczne tworzenie i korygowanie form przestrzennych, a w rezultacie słabnie rola przestrzeni fizycznej jako środka ułatwiającego podtrzymywanie więzi społecznych. Minione dwie dekady dostarczyły licznych przykładów potwierdzających ten kierunek przemian przestrzeni publicznych, będących – jak to ujęła S. Zukin (1995, s. 260) – „oknem na duszę miasta”. Komercjalizacja przestrzeni publicznych stała się powszechnie obecnym procesem przekształcania miejskich przestrzeni publicznych. Proces prywatyzacji przestrzeni publicznych, jej utowarowienia i korporatyzacji sprawia, że przestrzenie publiczne miast ulegają standaryzacji, tracąc swój indywidualny, lokalny charakter. Prywatyzacja przestrzeni publicznej przebiega na ogół pod hasłami jej rewitalizacji w wyniku działań inwestycyjnych sektora prywatnego. Publiczne role ulic i placów przejmują centra handlowe. Wnętrza centrów handlowych nie tworzą jednak przestrzeni służących budowaniu wspólnoty użytkowników, ale wręcz przeciwnie – wyjaławiają i zubażają charakter kontaktów społecznych w nich realizowanych (por. Bauman 2006, Bierwiaczonek 2012). Społeczna przestrzeń ulicy nie zostaje odtworzona w komercyjnej przestrzeni handlowej nawet, gdy imituje w swej architekturze ulicę lub plac miejski. Prywatna przestrzeń komercyjna, tylko pozornie egalitarna w dostępie i użytkowaniu, nie dopuszcza realizacji w niej wielu podstawowych form zachowań i praktyk społeczeństwa demokratycznego realizowanych w przestrzeniach publicznych. Należą do nich m.in. zachowania polityczne, w tym demonstracje bądź inne formy kontestacji. Trwałość prywatnej przestrzeni publicznej jest niepewna, gdyż decyzją właściciela może być ona w dowolnym momencie zlikwidowana.

Wbrew przewidywaniom sprzed dwóch dekad nie zanika potrzeba fizycznej obecności mieszkańców miast we wspólnej przestrzeni publicznej. Rozwój wirtualnych form komunikacji społecznej, powstanie społeczeństwa platformy (van Dijck, Poell, de Waal 2018) nie spowodowało, że przestrzenie publiczne przestały być publicznym miejscem spotkań. Indywidualizacja życia społecznego paradoksalnie wzmacnia zapotrzebowanie na przestrzeń spotkań w mieście, a nie ją ogranicza. Wzrost znaczenia przestrzeni publicznych jest konsekwencją coraz mocniej odczuwanej potrzeby integracji, kontaktów, a w wielu wypadkach po prostu bycia z innymi we wspólnej przestrzeni. Zmieniony model życia rodzinnego nie zaspokaja już tej potrzeby w takim stopniu, jak miało to miejsce w poprzednich dekadach. Z tego względu zmieniają się sposoby zachowań w przestrzeni publicznej, lecz nie sama potrzeba obecności w niej. Realizacja indywidualnych, osobistych zajęć, typu praca na komputerze, czy długotrwała, zdalna komunikacja telefoniczna nie są postrzegane jako odosobnione lub niestosowne. Wspólnota dzielonej przestrzeni publicznej zamienia jednoosobowe aktywności w nowy sposób, co prawda zatomizowanej, ale jednak społecznej koegzystencji (Sagan 2017).

LOKALNOŚĆ ZANURZONA W GLOBALNOŚCI

Dwie dekady temu wyraźnie rysowały się też nowe wyzwania dla rozumienia przestrzeni społecznej w wymiarze makroskalowym, globalnym. A. Lisowski (2003) przywoływał twierdzenia autorów zakładających, że postęp w dziedzinie telekomunikacji i transportu w praktyce wyeliminuje rolę przestrzeni fizycznej w interakcjach społecznych i gospodarczych (O'Brien 1992). Wyda-

wało się, że twierdzenie A. Giddensa (2001), odwołujące się do sposobu ujmowania przestrzeni społecznej przez geografę społeczno-ekonomiczną i przyjmujące, że społeczne interakcje w określonym czasie i przestrzeni stanowią podstawowy przedmiot teorii społecznej, traci uzasadnienie. Powszechna obecność i nieustannie rosnąca rola przestrzeni wirtualnej w społeczno-gospodarczych interakcjach wzmacniała przekonanie, że relacje społeczne zostały na trwałe oderwane od konkretnej, realnej przestrzeni i w związku z tym przestrzeń społeczna traci swój fizyczny wymiar. Pojawiły się nawoływania, aby geografia społeczno-ekonomiczna uznała za podstawową koncepcję teoretyczną działania społeczne jako takie, odrzucając ich przestrzenny kontekst (Werlen 1993).

Dzisiejsza perspektywa pozwala na pełniejszą ocenę sytuacji, choć dynamika procesów zmiany społecznej łatwo podważa sformułowane „wczoraj” koncepcje. Pomimo wieszczenia końca geografii i znaczenia przestrzeni realnej – jej rola nie zanika ani nie maleje. Niewątpliwie zmianom podlega sposób jej wykorzystywania, jednak pozostaje ona konstytutywnym elementem rzeczywistości społeczno-przestrzennej. Szeroko opisywane na gruncie nie tylko geografii tzw. zjawisko globalizacji zwróciło uwagę na fakt, że nie tyle w sposób ciągły, co dyskretny przestrzeń jest silnie obecna w globalnej sieci przepływów i nadal pełni istotną społecznie rolę. Co więcej badanie przestrzeni w rzeczywistości kształtowanej przez rewolucję cyfrową nabiera nowego, niezwykle interesującego wymiaru.

Technologiczna czwarta rewolucja przemysłowa, która spowodowała niemal powszechne wdrożenie zaawansowanych informatyczno-komunikacyjnych technologii zmieniła nie tylko oblicze globalnych rynków gospodarczych, ale jednocześnie zintensyfikowała procesy formowania się społeczeństwa sieci zdefiniowanego na początku drugiego tysiąclecia przez M. Castellsa (2000). Jednym z podstawowych środków komunikacji społeczeństwa sieci są media społecznościowe. Nowe możliwości technologiczne spowodowały, że miliony operacji gospodarczych, przepływów kapitałowych i informacyjnych zachodzi jednocześnie w wymiarze czasowym i przestrzennym. Rola czasu i przestrzeni w organizacji życia społeczno-gospodarczego zaczęła wymagać ponownego zdefiniowania. Rezultatem tych redefinicji była koncepcja przestrzeni przepływów ściśle związana z logiką działania sieci. Liczni badacze przestrzeni przepływów silnie podkreślali jej nieterytorialny charakter, wieszcząc tym samym koniec geografii w jej dotychczasowym rozumieniu. Jednak czas negatywnie zweryfikował przekonanie o oderwaniu przestrzeni przepływów od konkretnej, geograficznie zlokalizowanej przestrzeni. Warto podkreślić, że M. Castells (2000) nie uważał przestrzeni przepływów za przestrzeń w pełni oderwaną od lokalnego bądź regionalnego wymiaru. W podobnym duchu J.A. Agnew (2006) utrzymywał, że intensywne, transgraniczne przepływy znacznie silniej kształtują i różnicują społeczno-gospodarczą, realną przestrzeń niż czynią to statyczne, terytorialnie określone struktury państwowo-regionalne. Szybki wzrost lub upadek regionów i lokalności wywołany kierunkami przepływów dowodzi ich silnie terytorialnej natury.

Przekonanie M. Castellsa (2000), że w świecie globalnych przepływów potrzeba lokalnej tożsamości i identyfikacji będzie wzrastała, potwierdza współczesne odrodzenie się nacjonalizmów i fundamentalizmów religijnych na scenach politycznych państw. W globalizującym się świecie lokalizm niejednokrotnie przybiera wręcz skrajnie ortodoksyjne formy.

Przeświadczenie, że globalny, hipermobilny kapitał pozbawiony jest terytorialnego zakorzenienia również uległo weryfikacji. Kryzys 2008 roku jednoznacznie dowiódł, że wielki kapitał, który mienił się być globalnym i terytorialnie indyferentnym ujawnił państwowe oblicze siedzib swoich głównych zarządów. Globalne korporacje przede wszystkim zabiegały o ratowanie upadających firm i przetrwanie

instytucji w macierzystych krajach, zamykając w pierwszej kolejności zagraniczne filie i oddziały. To, co za D. Harveyem i R. Johnstonem przytaczał A. Lisowski (2003, s. 177), a mianowicie, że swobodne przepływy kapitału finansowego umożliwiają maksymalizację zysku, ale to inwestycje w konkretnej przestrzeni generują osiągnięcie tego zysku, zostało z całą mocą ujawnione w dobie kryzysu. Wiara w aprzestrzenność globalnej gospodarki została poddana empirycznej weryfikacji.

Przestrzeń ponownie zaczęła być obecna w teorii ekonomii za sprawą Nowej Geografii Ekonomicznej i prac P. Krugmana. Zapoznane w ekonometrycznym modelowaniu zróżnicowanie społeczne i środowiskowe realnej przestrzeni powróciło w teorii ekonomicznej Krugmana jako parametr najlepiej wyjaśniający zyski i warunki stabilności ekonomicznej równowagi w poszczególnych regionach. P. Krugman (1995) otwarcie przyznaje, że zaniedbanie w pracach ekonomistów dorobku geografii ekonomicznej wynikało z trudności w sformalizowaniu opisu zróżnicowanych cech przestrzeni, koniecznym w procesie ekonometrycznego modelowania.

Niezwykle ciekawe, choć będące w inicjalnej fazie, są badania nad rolą przestrzeni i jej przemianami wynikającymi z rozwoju handlu elektronicznego (*e-commerce*). Rozwój handlowych usług internetowych jest bezpośrednim następstwem powstania platform społecznościowych, które otworzyły nowe możliwości komunikacji społecznej, a w dalszej konsekwencji rozwój oferowanych drogą elektroniczną usług i towarów, dostosowanych do zindywidualizowanych potrzeb pojedynczego użytkownika. Skala i tempo wzrostu usług e-handlu są nieporównywalne z rozwojem innych form świadczenia usług. Obecnie liczba kupujących drogą elektroniczną na świecie sięga już 2 miliardów klientów i ciągle wzrasta. Jeszcze szybciej wzrasta udział e-handlu w całości obrotów handlowych. Obecnie stanowi on ok. 15% globalnej sprzedaży handlowej i podwoił się w ciągu ostatnich pięciu lat (*Statista 2018*).

Handel internetowy kreuje nowy model biznesu oparty na systemie dostawy towaru bezpośrednio do kupującego klienta. O sukcesie lub porażce elektronicznego handlu decydują parametry czasu i odległości. Od tego, jak szybko i czy bezpośrednio do lub jak najbliżej odbiorcy produkt będzie dostarczony, zależy konkurencyjność firmy w branży. W wypadku e-handlu nie tylko czas i droga dostępu do klienta ma kluczowe znaczenie ale także droga zwrotu produktu do dostawcy. Jednym z zasadniczych parametrów tej nowej formy usługi handlowej jest bowiem łatwość i szybkość zwrotu zakupionego produktu. Ta nowa potrzeba wynika właśnie z braku kontaktu z produktem w realnej, fizycznej przestrzeni pozwalającym ocenić jego rzeczywiste walory lub ich brak. W przestrzeni fizycznej handel elektroniczny generuje zatem podwojone w swej masie przepływy towarów.

Potężne platformy handlowe takie, jak Amazon, eBay, Zalando i szereg innych, lokują swoje centra magazynowania, sortowania i dystrybucji towarów w relatywnie tanich, ale niezbyt odległych i dobrze skomunikowanych z metropolitalnymi centrami ośrodkach. Są to często małe miejscowości posiadające dobry dostęp do autostrad, jak np. liczące 3500 mieszkańców Passo Corese w pobliżu Rzymu. Amazon wybudował w tej małej miejscowości centrum realizacji dostawy o powierzchni 70 000 m² zatrudniające ok. 1500 pracowników. Centra tzw. dostawy ostatniej mili w rzeczywistej przestrzeni budują nowe struktury; nowe ośrodki węzłowe i nowe potoki przepływu ludzi i towarów. Są one w stanie na nowo przeformułować rzeczywistą a nie wirtualną mapę powiązań funkcjonalnych danego obszaru. Tym samym przestrzeń wirtualnych powiązań zagęszcza i nasycza różnorodnością zjawisk przestrzennych rzeczywistą. W wielu wypadkach nie da się wytłumaczyć logiki powstałych struktur przestrzennych bez poszerzenia interpretacji o zjawiska dziejące się w przestrzeni wirtualnej.

OBRAZ NIERZECZYWISTEJ RZECZYWISTOŚCI

Przenikanie się przestrzeni realnej i cyfrowej jest istotą rozwijających się usług elektronicznych, oferujących efekt tzw. poszerzonej rzeczywistości (*augmented reality*). Efekt poszerzonej rzeczywistości jest interaktywnym doświadczeniem przestrzeni rzeczywistej wzbogaconej o komputerowo generowane informacje o niej. Informacje te mogą być odbierane nie tylko zmysłem wzroku, ale także słuchu, dotyku, zapachu i poprzez sensoryczny system nerwowy. Poszerzoną rzeczywistość buduje kombinacja prawdziwego i wirtualnego świata, realny czas interakcji oraz rejestracja rzeczywistych i wirtualnych obiektów o trójwymiarowych, naturalnych parametrach. Poszerzona rzeczywistość może dostarczać obraz realnej przestrzeni wzbogacony o dodane elementy lub też usuwać, maskować wybrane obiekty. Doświadczenie poszerzonej rzeczywistości zmienia więc percepcję świata rzeczywistego jednak nie zastępuje rzeczywistości w pełni symulowanym obrazem jak ma to miejsce w przypadku wirtualnej rzeczywistości.

Określenia typu mieszana rzeczywistość (*mixed reality*) lub rzeczywistość komputerowo pośredniczona (*computer-mediated reality*), synonimicznie używane w stosunku do terminu poszerzona rzeczywistość (*augmented reality*), w samych swoich nazwach zawierają nowe koncepcyjne rozumienie przestrzeni, a tym samym nowe, otwierające się pola badawcze.

Może się wydawać, że współczesne możliwości zmieniania i poprawiania obrazu rzeczywistej przestrzeni, jakie daje rozwój technik komputerowych, wymagają przededefiniowania podstaw percepcji i poznania świata nas otaczającego. Jednak, jeśli problem przestrzeni rzeczywistej w badaniach geograficznych przeanalizujemy w szerszej, historycznej perspektywie, to okazuje się, że nierzeczywisty obraz przestrzeni nie jest niczym nowym w procesie poznawania i opisu świata. Kartografia – leżąca u podstaw geograficznego poznania świata – budowała silnie odkształcony obraz, który przez pokolenia służył poznaniu i edukacji o świecie. Niemożność odwzorowania kulistej powierzchni ziemi na płaszczyźnie sprawia, że co najmniej jeden z elementów: odległości, kąty lub powierzchnia musi ulec deformacji. Jednak dobór typu odwzorowania kartograficznego, jak i perspektywa rzutowania decydują o tym, które fragmenty przedstawianego obszaru ulegną najsilniejszym deformacjom. Mapy odgrywały krytyczną rolę w budowaniu wizerunku świata. Jednocześnie ich projekcje stanowiły podstawę uzasadniania geopolitycznych interesów i działań imperiów. Dobór odwzorowania sprawiał, że obszary reprezentujące państwa imperialne znajdowały się na ogół w centrum wizerunku świata i w znacznym powiększeniu. Im dalej „od centrum”, tym większe były zniekształcenia. Z tego względu w historii rozwoju kartografii najczęściej w centrum i w powiększeniu odwzorowywane były średnie szerokości geograficzne półkuli północnej. Powszechność tego typu odwzorowań sprawiła, że wyedukowane na takim obrazie świata całe pokolenia miały głęboko zachwiany obraz prawdziwych proporcji, a tym samym „wagi” państw i kontynentów. R. Bueno Lacy i H. van Houtum (2015) używają terminu „mapopolityka” (*cartopolitics*) celem określenia wykorzystania map jako narzędzia indoktrynacji i manipulacji politycznej.

Poruszone w artykule wątki, odwołujące się do różnych perspektyw definiowania przestrzeni i jej znaczenia w poznaniu świata budują dość eklektyczny, ale niewątpliwie wart dalszego pogłębienia obraz problemu. Jesteśmy świadkami niezwykle intensywnych przemian społeczno-gospodarczych współczesnego świata. Odpowiedź na pytanie, czy wobec tych zmian problem definiowania i rozumienia koncepcji przestrzeni w geografii społeczno-ekonomicznej traci czy zyskuje na znaczeniu,

wydaje się nie budzić wątpliwości. Geograficzne badania przestrzeni nie tylko nie tracą na znaczeniu, ale wobec nowych zjawisk i procesów stają się szczególnie ważne, pożądane i ciekawe. Książka A. Lisowskiego (2003) stanowi właściwy punkt wyjścia do podjęcia i rozwijania tych badań.

Literatura

- Agnew J.A., 2006, *Globalization has a home address: the geopolitics of globalization*, [w:] D. Conwa, N. Heynen (red.), *Globalization contradictions: geographies of discipline, destruction and transformation*, Routledge, New York, s. 127–143.
- Bauman Z., 2006, *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, WAM, Kraków.
- Bierwiaczonek K., 2012, *Centra handlowe we współczesnym mieście*, [w:] K. Bierwiaczonek, B. Lewicka, T. Nawrocki, *Rynki, malle i cmentarze. Przestrzeń publiczna miast śląskich w ujęciu socjologicznym*, NOMOS, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Kraków, s. 72–79.
- Bueno Lacy R., van Houtum H., 2015, Lies, Damned Lies & Maps: The EU's Cartopolitical Invention of Europe, *Journal of Contemporary European Studies*, 23, 4, s. 477–499.
- Castells M., 2000, *The Rise of Network Society*, Blackwell, Oxford.
- Giddens A., 2001, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Krugman P., 1995, *Development, geography, and economic theory*, The MIT Press, Cambridge.
- Lefebvre H., 2009 [1974], *The production of space*, Blackwell, Oxford.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- O'Brien R., 1992, *Global financial integration: the end of geography*, Chatam House Pinter, London.
- Relph E.C., 1976, *Place and placelessness*, Pion, London.
- Sagan I., 2004, Współczesne studia regionalne – teoria i metodologia, a także praktyka, *Studia Regionalne i Lokalne*, 16, 2, s. 25–39.
- Sagan I., 2017, *Miasto. Nowa kwestia i nowa polityka*, Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa.
- Statista, 2018 – <https://www.statista.com/> (data dostępu: maj 2018).
- Tuan Y.-F., 1977, *Space and place*, Edward Arnold, London, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- van Dijck J., Poell T., de Wall M., 2018, *The platform society. Public values in a connective world*, Oxford University Press, Oxford.
- Werlen B., 1993, *Society, action and space: An alternative human geography*, Routledge, London-New York.
- Zukin S., 1995, *The Culture of Cities*, Blackwell, Oxford.

